LAYLI VA MAJNUN DOSTONIDA ISHQ TALQINI

Farg‘ona davlat universiteti

Filologiya fakulteti

Filologiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili yo‘nalishi

3-kurs talabasi

Abdurasulova Ziyodaxon Davronbek qizi

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonida ishqning badiiy talqini ruhiy konflikt, syujet va ramziy tasvir uyg‘unligida o‘rganiladi. Qaysning Majnunga aylanish jarayoni, Laylining ruhiy ovozi va ijtimoiy qaramligi, maktab, sahro, Ka’ba va Navfal bilan bog‘liq lavhalarning ma’no vazifasi tahlil etiladi. Ishqning majoziy va irfoniy qatlamlari bir-birini inkor etmaydigan poetik darajalar sifatida tushuntirilib, qahramonlar fojeasining faqat mistik emas, insoniy-ijtimoiy asoslari ham ko‘rsatiladi. Doston yakunidagi fano motivi va shoirning afsona hamda ma’no munosabatiga doir poetik o‘z-o‘zini sharhlashi talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, Layli va Majnun, ishq, Qays, Layli, Majnun, ruhiyat, majoz, tasavvuf, sahro, fano, badiiy konflikt

Annotation: This article interprets love in Alisher Navoi’s “Layli va Majnun” through psychological conflict, narrative structure, and symbolic imagery. It examines Qays’s transformation into Majnun, Layli’s inner voice and social constraints, and the narrative functions of the school, the desert, the Kaaba, and Navfal. Human and mystical dimensions of love are treated as mutually illuminating poetic levels. Particular attention is paid to the tragic ending and the author’s reflection on the relationship between narrative fiction and inner meaning.

Keywords: Alisher Navoi, Layli and Majnun, love, Qays, Layli, psychological conflict, Sufism, symbolism, tragedy, fana

Аннотация: В статье рассматривается художественная интерпретация любви в поэме Алишера Навои «Лейли и Меджнун» через психологический конфликт, сюжет и символическую образность. Анализируются превращение Кайса в Меджнуна, внутренний мир Лейли, общественные ограничения, символика школы, пустыни, Каабы и эпизодов с Навфалем. Любовь осмысляется на человеческом и суфийском уровнях без их упрощённого отождествления. Отдельное внимание уделяется трагическому финалу и авторскому пониманию соотношения предания и смысла.

Ключевые слова: Алишер Навои, Лейли и Меджнун, любовь, Кайс, Лейли, психологизм, суфизм, символ, трагедия, фана

Ishq mavzusi Sharq mumtoz adabiyotida inson ruhiyatining eng murakkab ko‘rinishlarini ifodalash imkonini bergan estetik makondir. Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostoni esa mazkur mavzuni ikki yoshning fojeali muhabbati bilan cheklamay, inson o‘zligini anglash, jamiyat mezonlari bilan to‘qnashish va tuyg‘uning ma’naviy qudratini sinash jarayoniga aylantiradi. Asarda oshiqning iztirobi voqealarning oddiy oqibati emas; aksincha, voqealarning ichki harakatlantiruvchi kuchidir. Shu bois dostonni faqat syujetning qayg‘uli yakuniga qarab “baxtsiz sevgi qissasi” deb baholash uning murakkab poetikasini toraytiradi. Navoiy ishqni bir vaqtning o‘zida insoniy ehtiyoj, ruhiy sinov, ijtimoiy konflikt va irfoniy ma’no manbai sifatida gavdalantiradi [1].

Layli va Majnun haqidagi qissa arab adabiy rivoyatlaridan boshlangan, keyinchalik Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviy kabi xamsanavislar ijodida yangi janriy ko‘lam olgan. Navoiy an’anaviy syujetni bilgan holda uni turkiy tilda yangi badiiy yaxlitlikka olib chiqdi. Bunda “nazira” oddiy voqeani takrorlash emas, avvalgi matn bilan ijodiy suhbatlashish usulidir. Shoir qahramon ruhiyatiga, hikoya va ramzlar orasidagi aloqaga, ishqning insonni qay tarzda o‘zgartirishiga alohida urg‘u beradi. Dostonning tuzilishi va undagi badiiy tafovutlar zamonaviy qiyosiy navoiyshunoslikda ham izchil ko‘rsatilgan: Dilnavoz Yusupova Navoiyning turkiy dostonini boshqa “Layli va Majnun” an’analari bilan qiyoslab, uning kompozitsion mustaqilligini yoritadi [2. 4–13].

Muallifning ijodiy niyatini uning o‘z so‘zlarisiz anglash qiyin. “Yozmoqqa bu ishqi jovidona / Maqsudim emas edi fasona” deb boshlanadigan baytlar ketidan “Mazmunig‘a bo‘ldi ruh mayli, / Afsona edi aning tufayli” mazmunidagi izoh keladi [1]. Shoir bu e’tirof bilan afsonani rad etmaydi, balki uni teranroq fikrni ifodalovchi badiiy libos sifatida talqin etadi. Demak, ishqiy voqea mustaqil syujet bo‘lib qolgan holda falsafiy ma’no tashiydi. Bunday poetik o‘z-o‘zini sharhlash asarni bir yoqlama o‘qishdan saqlaydi: na insoniy muhabbatni faqat allegoriyaga aylantirish, na undagi irfoniy ishoralarni butunlay chetga surish ilmiy jihatdan yetarli emas.

Qaysning dunyoga kelishi va bolalikdagi holati dostonning ishq konsepsiyasiga tayyorgarlik vazifasini bajaradi. U oddiy qahramon kabi asta-sekin voqealarga aralashib ketmaydi; uning tabiati boshidanoq o‘zgacha sezgirlik, ichki bezovtalik va kuchli kechinmaga moyillik bilan ajralib turadi. Ushbu tasvir Navoiy ishqni tasodifiy uchrashuv natijasidagi yengil havas sifatida emas, butun shaxsiyatga ta’sir etadigan tub ruhiy holat sifatida ko‘rsatmoqchi ekanini bildiradi. Shu bilan birga, buni qahramonning “tug‘ma ilohiylik” haqidagi qat’iy ilmiy xulosaga aylantirish kerak emas. Adabiy matnda bunday ishoralar ramziy-estetik xususiyatga ega: ular o‘quvchini kelgusidagi keskin ruhiy sinovga tayyorlaydi.

Maktabdagi uchrashuv lavhasi sevgi hikoyasining dramatik markazlaridan biridir. Dars va tarbiya maskani bo‘lgan maktab qahramonlar hayotini birlashtiradi, ayni paytda bu makon tartib va ijtimoiy nazorat bilan ham bog‘liqdir. Qays va Laylining ko‘rishuvi ana shu tashqi tartib ichida hech kim boshqara olmaydigan ichki kechinmani uyg‘otadi. Maktabga xos odatiy harakatlar endi oshiq uchun ma’no va tuyg‘u bilan to‘lib ketadi. Navoiy bu sahnada ishqni birinchi marta ulkan falsafiy ta’rif bilan emas, insonning ko‘z, qalb va xotira orqali o‘zgarishi bilan sezdiradi. Bu badiiy mahoratning nozik tomoni: eng katta ruhiy hodisa tashqi jihatdan sodda bo‘lgan uchrashuvdan boshlanadi [1; 5].

Qaysning Majnunga aylanishi dostonning yetakchi ruhiy burilishidir. “Majnun” atamasi ijtimoiy muhitning oshiqni qanday qabul qilishini ham bildirib turadi: odamlar odatdagi me’yorlarga bo‘ysunmagan tuyg‘uni “telbalik” deb nomlaydi. Biroq asar bu

nomni faqat kamsitish uchun ishlatmaydi. Qaysning avvalgi o‘zligi asta-sekin ishq oldida chekinadi, u o‘z qulayligi, obro‘si va hatto oddiy kundalik manfaatini unutadi. Demak, “Majnun” – tashqi dunyo nazaridagi g‘ayrioddiy kishi, ichki badiiy mantiqda esa o‘zini butunlay bir tuyg‘u orqali anglaydigan shaxsdir. Navoiy shu ikki nigohning bir-biriga mos kelmasligidan fojeaviy kuch yaratadi.

Majnunning holatini faqat irfoniy yuksalish deb ko‘rsatish qahramonning insoniy azoblarini soya ostida qoldirishi mumkin. U sevadi, sog‘inadi, rad etilishdan eziladi, yolg‘izlikni boshdan kechiradi; bu kechinmalar o‘zining real psixologik qadriga ega. Ayni vaqtda shoir mazkur tuyg‘ular orqali nafsiy manfaatdan baland turuvchi ishq ehtimolini ham tasvirlaydi. Ilmiy talqin uchun muhim nuqta – ushbu ikki qatlamni qarama-qarshi qo‘ymaslikdir. Insoniy sevgining samimiyati asarning zohiriy mazmunini tashkil qilsa, uning ruhiy va ma’naviy o‘zgarishlarga sabab bo‘lishi botiniy talqin imkonini yaratadi. Bu imkonni qat’iy bir mazmunga yopib qo‘yish dostondagi poetik ochiqlikni kamaytiradi.

Layli obrazi ham alohida ruhiy olamga ega. Uni Majnun ilhomining sukutdagi sababi yoki faqat “ilohiy husn belgisi” sifatida talqin qilish bir yoqlama bo‘lar edi. Layli ham sevadi, iztirob chekadi, biroq uning his-tuyg‘ulari oila sha’ni, qabila odati va ijtimoiy munosabatlar bilan qattiq chegaralangan. Majnun tuyg‘usini ochiq namoyon etib sahroga ketishi mumkin; Laylining imkoniyati esa ko‘pincha ichki kechinma va berkitilgan dard doirasida qoladi. Ana shu farq ishq fojeasining jinsiy-ijtimoiy ko‘lamini ham ochadi. Navoiy ikki qahramonning azobini aynan bir ko‘rinishda takrorlamaydi: tashqi erkinlik va ichki qamalish o‘rtasidagi tafovut dramatik taranglik yaratadi [1].

Sahro motivi doston poetikasida alohida vazifa bajaradi. Odamlar orasidagi odatiy qoidalar bilan murosa qila olmagan Majnun sahroga chekinadi; ammo bu manzil shunchaki qochish makoni emas. Sahroda moddiy buyum, mansab, boylik yoki rasm-rusumning odatdagi ahamiyati kamayadi. Tabiat bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri muloqot qilish imkoniyati paydo bo‘ladi va qahramonning ichki kechinmasi tashqi manzara bilan uyg‘unlashadi. Badiiy ma’noda sahro ruhiyatning ochiq maydonidir: uning bepoyonligi ishqning

chegarasizligini, yolg‘izligi ayriliqni, sukunati esa so‘zga sig‘magan dardni ifodalaydi. Navoiy makon tasviri orqali qahramon tuyg‘usiga kenglik va chuqurlik bag‘ishlaydi.

Majnunning hayvonlar bilan yaqinligi ham shu makon poetikasining davomidir. Odamlar orasida tushunilmagan oshiq sahro jonzotlari bilan murosa topganday ko‘rinadi. Bu lavhalarni so‘zma-so‘z biologik hodisa sifatida o‘qishdan ko‘ra badiiy tasavvur sifatida anglash samaraliroq: tabiat bilan hamnafaslik inson qalbining tajovuzdan xoli, beg‘ubor holatini ko‘rsatishi mumkin. Biroq unda ijtimoiy achchiq kinoya ham mavjud: kishi insonlar orasida mehr topolmaganida sahrodagi jonzotlar undan qo‘rqmaydigan bo‘lib qoladi. Demak, tasavvufiy yolg‘izlik bilan jamiyatning sovuqligi haqidagi tanqid bir tasvirda tutashadi. Majnun tabiati insoniy muhitga qarshi qo‘yilgan bu sahnalar asarning eng ta’sirchan poetik topilmalaridandir.

Navfal bilan bog‘liq voqealar ishq va kuch munosabatini o‘tkir qo‘yadi. Navfal do‘stiga yordam berish uchun tashqi qudrat va harbiy vositalarga tayana oladi; ammo sevgi masalasini zo‘rlik bilan hal qilish mumkin emas. Bu epizodning falsafiy ma’nosi shundaki, shaxsning ichki roziligi, tuyg‘usi va ma’naviy erkinligi tashqi kuch oldida bo‘ysunmas hudud bo‘lib qoladi. Majnun faqat Layliga erishishni emas, sevgining o‘z mohiyatini saqlashni istaydi. Kuch ishlatilgan sari maqsadning ma’naviy qadri xavf ostida qoladi. Navoiy shu voqea orqali samimiy yordam bilan birovning taqdirini o‘z irodasi bilan belgilash o‘rtasidagi farqni dramatik tarzda ochadi [1; 5].

Ka’ba bilan bog‘liq lavha ishqning irfoniy qatlamini ochishda ayniqsa muhimdir. Qaysning otasi unga tuyg‘udan xalos bo‘lish yo‘lini tilaydi; oshiq esa bu muqaddas makonda ishqdan ozod etilishni emas, uning yanada kuchayishini so‘raydi. Odatdagi hikoya mantiqiga ko‘ra, darddan qutulish najot sanalishi kerak edi; Navoiy esa qahramon ruhiyatida ayni dardning o‘zi ma’naviy hayot manbaiga aylanganini ko‘rsatadi. Bu yerda ishqning rohatga emas, sadoqat va fidoyilikka asoslangan mohiyati ochiladi. Shunga qaramay, lavhani oddiy “dard qancha ko‘p bo‘lsa, shuncha yaxshi” degan qoida bilan izohlash xavfli: badiiy matn oshiqning noyob ruhiy holatini tasvirlaydi, umumiy hayotiy me’yor belgilamaydi.

Dostondagi ishq va aql munosabati ham ko‘pqatlamli. Majnunning odatdagi aql me’yorlariga sig‘maydigan holati aqlni butunlay rad etish degani emas. Asarda aql muayyan ijtimoiy tartib va hisob-kitobni boshqarsa, ishq insonni o‘sha hisob-kitobdan yuqoriroq qadriyatlar haqida o‘ylashga majbur qiladi. Biroq bu ikki tushunchani mutlaq dushman sifatida qo‘yish ham to‘g‘ri emas: ishqning haqiqiy sadoqatga aylanishi axloqiy tanlovni, axloqiy tanlov esa tafakkurni talab etadi. Navoiyning poetik kuchi shunda ko‘rinadiki, u birini shior darajasiga ko‘tarmasdan, ularning o‘zaro tarangligidan qahramonning ichki olamini yaratadi. Oshiq “aqlsiz” deb atalishi mumkin, ammo uning tuyg‘usi ko‘pincha jamiyatdagi odatiy hisob-kitoblarning axloqiy chegaralarini ko‘rsatib beradi.

Layli bilan Majnunning bir-biriga yetishish yo‘lidagi to‘siqlari faqat tasodifiy badbaxtliklar yig‘indisidan iborat emas. Asarda oilaviy qaror, qabila sha’ni, obro‘, nikoh haqidagi tasavvurlar va insonning shaxsiy hislari to‘qnashadi. Shu sabab sevgi muammosi ijtimoiy tus oladi: qahramonlarning fojeasida boshqalar tomonidan “to‘g‘ri” deb qabul qilingan tartibning ham hissasi bor. Navoiy buni zamonaviy ijtimoiy til bilan ifodalamagan bo‘lsa-da, voqealar qurilishi orqali shaxs qalbidagi haqiqat bilan tashqi hukm o‘rtasidagi tafovutni ko‘rsatadi. Bu qatlamni ko‘rmagan tahlil Majnunni faqat tasavvufiy “solik”, Laylini esa faqat “maqsad” deb qo‘yib, asarning insonparvarlik kuchini zaiflashtirishi mumkin.

Doston tabiat manzaralariga tayanib ruhiyatni ochishda ham nozik uslubga ega. Tungi sukunat, quyoshning chiqishi, bahorning tarovati, sahroning cheksizligi, hijron kayfiyatiga mos g‘amgin manzaralar mustaqil bezak bo‘lib qolmaydi. Ular qahramon ichki holatiga ohang beradi, kechinmani fazoviy va vaqtli tajribaga aylantiradi. Ayniqsa, sevgining boshlangan va so‘ngan lahzalari bilan fasllarning o‘zgarishi o‘rtasida vujudga kelgan ma’no aloqasi syujetga fojeaviy yaxlitlik bag‘ishlaydi. Tabiat qahramonga tashqi fon emas; u ko‘pincha qalbda kechayotgan hodisaning badiiy aksidir. Shu jihatdan Navoiy ruhiyat tasvirini ifodalashda tashbeh va istiorani voqeaning ichki mantig‘i bilan uyg‘unlashtiradi.

Asarning yakuniga tomon ishqning fano bilan bog‘liq qatlami kuchayadi. Bu yerda “fano”ni jismoniy o‘limga oddiy sinonim sifatida ishlatish to‘g‘ri emas. Tasavvufiy ma’noda u xudbin “men”ning chekinishi, o‘z manfaatiga yopishib qolishdan xalos bo‘lishni anglatishi mumkin; dostonning fojeali voqeaviy sathida esa ayriliq va o‘lim haqidagi chuqur insoniy iztirob saqlanib qoladi. Navoiy badiiy ma’noni shu ikki yo‘nalishda harakatlantiradi. Muayyan epizodni birgina aqidaviy g‘oyaga bo‘ysundirish yoki aksincha, undagi ma’naviy ishoralarni rad etish matnning murakkabligini yo‘qqa chiqaradi. Yusupovaning qiyosiy izlanishlari ham asar kompozitsiyasidagi muallif maqsadini aynan poetik kontekstda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi [2. 4–13; 3].

Dostonning oxiridagi afsona va mazmun haqidagi e’tirof yana bir muhim xulosaga olib keladi. Navoiy “Men turkcha boshlabon rivoyat, / Qildim bu fasonani hikoyat” deya nafaqat til tanlovini bildiradi, balki turkiy badiiy so‘zning murakkab ruhiy-falsafiy ma’nolarni ifodalashga qodirligini amalda ko‘rsatadi [1. 328]. Ishq tasviri shunday keng til imkoniyatini talab etadiki, unda dialog, monolog, portret, tabiat manzarasi, ramz va ichki nutq birlashadi. Shu tariqa “Layli va Majnun” faqat sevgi mavzusidagi doston emas, turkiy epik she’riyatning psixologik va uslubiy imkoniyatlarini namoyish etgan badiiy tajriba hamdir. Tilning bunday vazifasini anglash filologik tahlil uchun muhimdir.

Ishq talqinining zamonaviy ahamiyati haqida so‘z yuritganda, qahramonning iztirobini romantiklashtirib, har qanday o‘zini qurbon qilishni idealga aylantirishdan tiyilish lozim. Badiiy fojea o‘quvchini inson qadr-qimmati, rozilik, ijtimoiy bosim va sadoqat haqida o‘ylashga chorlaydi; ammo undan hayotdagi munosabatlar uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri xulq-atvor ko‘rsatmasi yasash asarning maqsadiga mos kelmaydi. Navoiyning ishq konsepsiyasi insonning ichki olamiga hurmat bilan qarash, boshqa odamning erkin tuyg‘usini kuch bilan egallab bo‘lmasligini anglash va muhabbatni faqat manfaatga tenglashtirmaslik kabi fikriy imkoniyatlarni ochadi. Shunday o‘qishda asarning falsafiy va insoniy qatlamlari bir-birini boyitadi.

Xulosa qilib aytganda, “Layli va Majnun”dagi ishq oddiy romantik hissiyotdan kengroq, biroq insoniy muhabbatni yo‘qqa chiqaradigan sof allegoriya ham emas. U

Qaysni Majnunga aylantiruvchi ruhiy kuch, Layli hayotida yashirin dard va ijtimoiy to‘siq, sahroda ozodlik va yolg‘izlik, Ka’ba lavhasida sadoqat, yakuniy sahnalarda esa fano va insoniy fojeaning bir-biriga tutashishi sifatida namoyon bo‘ladi. Navoiy o‘quvchini faqat oshiq uchun qayg‘urishga emas, ishq tufayli insonning o‘zi va jamiyat haqidagi tasavvurlari qanday o‘zgarishini anglashga undaydi. Dostonning badiiy salmog‘i aynan shu ko‘pqatlamli talqinning jonli voqealar, ramziy makon va nozik ruhiy tasvir orqali amalga oshirilganidadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Navoiy A. Layli va Majnun // Mukammal asarlar to‘plami: 20 jildlik. – 9-jild. – Toshkent: Fan, 1992.

2. Yusupova D. Alisher Navoiy va Lorendeli Hamdiy “Layli va Majnun” dostonlarining qiyosiy tahlili // O‘zbekiston: til va madaniyat. Adabiyotshunoslik. – 2023. – B. 4–13.

3. Yusupova D. Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliy “Layli va Majnun” dostonlari muqaddimalarining qiyosiy tahlili // O‘zbekiston: til va madaniyat. Adabiyotshunoslik. – 2023. – B. 68–83.

4. Ahmedov T. Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostoni. – Toshkent, 1970.

5. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. 1-kitob: darslik. – Toshkent: Tamaddun, 2018.

6. Nizomiy Ganjaviy. Layli va Majnun. – (Qiyosiy adabiy an’ana sifatida murojaat qilindi).